

NURAY ƏLİYƏVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASINA FARS DİLİNDƏN KEÇƏN SÖZLƏR

Məqalədə göstərilir ki, dilimizə uzun illər fars dilinin güclü təsiri dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində də öz izlərini buraxmış, bura da həmin dilən müəyyən sözlər daxil olmuşdur. Dialekt və şivələrimizə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan arab və fars mənşəli sözlərin əsas xüsusiyyəti onların öz sözlərimizlə qaynyay-çarınması, öz tələffüz qaydalarına uyğunlaşması və əldə vətəndaşlıq hüququ qazanmasıdır. Belə sözləri öz milli sözlərimizdən ayırmaq çox çətin olur. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi adətli dilə nisbətən daha müəxtəfzəkərdir. Ona görə də burada əlümna sözlərin sayı adətli dilə nisbətən azdır.

Açar sözlər: dialekt və şivə, lüğət tərkibi, başqa dillərdən keçən sözlər, fars sözləri.

Dillər ilk növbədə öz daxili imkanları hesabına zənginləşir və inkişaf edir. Lakin hər bir dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində, inkişafında xarici amillərin də rolu da nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dünya dilləri bir-birindən təəcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Hər bir dil bu prosədə başqa dillərə ünsiyyətdə olur, ondan söz alır, ona söz verir və öz lüğət tərkibini genişləndirir. Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən tez və ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Əlümna sözlərin dilə kütləvi şəkildə daxil olması dil üçün zərərli bir hadisə olduğu halda, onların müəyyən bir norma daxilində dilə gəlməsi həmin dilin ifadə imkanlarını genişləndirir. Bəzən belə sözlərin dilə milli qarşılığı da olur. Onların paralel şəkildə işlənməsi təkrarlının qarşısını alır, fikrin dəqiq və ifadəli çatdırılmasına şərait yaradır. A. Qurbanov dillərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında yazır: Dilçilikdə belə bir qəti hökm var: dünyada mövcud olan dillərin heç birinin lüğət tərkibi ancaq öz sözlərindən ibarət deyil. Deməli, dillərin bir-birinə söz alub-verməsi, qarşılıqlı zənginləşmə əsasında inkişafı obyektiv qanunauyğunluqlarla bağlıdır [19, s. 88]. Eyni fikri dialekt və şivələrin lüğət tərkibinə də aid etmək olar.

Belə sözlərin tarixi-müqayisəli aspektdə öyrənilməsi, onların dil sistemində yerinin müəyyənlaşdırılması, müasir baxımdan tədqiqi və dialektin, şivənin inkişafındakı rolunun açıqlanması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin əlümna leksik qatında fars mənşəli sözlər özünəməxsus yer tutur. Tədqiqatçıların gəldiyi ümumi nəticə də bundan ibarətdir ki, İran dilləri, görünür, türk dilləri ilə ən erkən qarşılıqlı əlaqələri olan Hind-Avropa dillərindəndir və İrandillili tayfalar müasir İran ərazisində məhz Qafqaz yolu ilə keçmişlər [24, s. 8-9]. Bu prosədə də dillərin bir-birinə təsiri baş vermişdir. Xalqların tarixən qurulmuş əlaqələri nəticəsində təkcə İran dilləri dilimizə zənginləşdirməmiş, eyni zamanda dilimizdən də bu dillərə bir çox leksik vahidlər keçmişdir ki, onların bir qismi bu gün dilimiz üçün arxaikləşə də, həmin dillərdə öz ilkin fonetik variantını qoruyub saxlamışdır. Bu da dilimizə zənginləşdirmə qədimliyini bir daha sübut edir. "İranşünaslıqda qəbul edilmiş bölgüyə əsasən qədim İran dilləri

qrupuna daxil edilən Avesta dilində də bir sıra türk mənşəli sözlərin işləndiyi tədqiqatçıların tərəfindən qeyd olunur" [24, s. 19].

Azərbaycan dilinin qayda-qanunları əsasında forma və məzmunca tam Azərbaycanlaşmış əlümna sözlərin mənşəcə öz sözlərimiz deyil, arəb və fars sözləri olduğunu ancaq etimoloji təhlil və müqayisəli-tarixi metod əsasında müəyyənlaşdirmək olar.

Bazbırtı/bazburut. Bu söz "boy-buxun, qamət" deməkdir. Naxçıvanın əksər rayonlarında "boy-buxunlu, gөрkəmli, qamətli, yekpər" mənasında bazbırtı sözü işlənir: – İreyhan xanım baxdı kin, Hüseyin bir bazbırtıdı oğlandı, bildi kin, bınnan baxarammıyacaq (Şahbuz). – Sən o'n bazbırtına baxma, işə qalanda ölmənən heş nə gəlmir (Naxçıvan).

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə fars dilindən keçən və müəyyən dəyişikliyə uğrayan bu söz həmin dildə bəzi "qolun çiyindən dirsəyə qədər olan hissəsi", burut isə "iri gövdə, bədən" [12, s. 41] mənası daşıyır. Naxçıvan dialekt və şivələrində, o cümlədən Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində isə bu söz bəzi formasında işlənərək "cütün, kotanın ən uzun hissəsi, əsas hissəsi boyunduruqla birləşdirən ağacı" bildirir. Bazburut/bazbırtı sözünün də, görünür, xalq dilində "gөрkəmli" mənasında işlənməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, xalq qolu çüvvətli, qamətli insanları andırmırca üçün bu sözün istifadə etmişdir. Eyni zamanda fars dilində həmin söz məcazi mənada qüdrət, əzəmət, çüvvə anlamı da daşıyır. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinin bir çoxunda da bu söz rəza gəlirlik. Gəncə, Qazax və Ağdamda bazburut "boy-buxun, gөрkəm", bazburutdu isə "boyul-buxunlu, iri gövdəli", Şamaxı şivələrində isə bazbırtı variantında eyni mənada mövcuddur [1, s. 39].

Beddam. Beddam sözünün "pisləkdə ad çıxarmış, adı ləkəli" mənası vardır. Bu söz daha çox bədnam etməklə/beddam etmək söz birləşməsinin tərkib hissəsi kimi Naxçıvanın demək olar ki, əksər şivələrində "adını biabır etmək" mənasında geniş şəkildə işlənir: – Ay bala, zamana dönüb, cəmohət xarab olub, belə durmuşuq küçədə, sonra qahım-qardaşdan, sirdandan biri bizi gөрər, biyabr olarız, sahab bir sicilləmə söz qoşub, bir zurna-qaval çıxardallar ki, sə'n də adın beddam olub, mə'm də (Cəhri).

Mənşəyinə görə fars dilinə məxsus olan və bəd "pis", nam "ad" [20, s. 30] komponentlərindən ibarət olan bu söz Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də rast gəlirik. Belə ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində [5, s. 62], Bakı dialektində [22, s. 182] beddam, Qarakilə şivələrində beddah [1, s. 40] formasında "biabır, rüsvay", beddam olmaq "biabır olmaq" mənasında işlənən bu söz fars dilindəki bədnam "adı pisləyə çıx-mış, pis ad qazanmış//biabır olmuş, rüsvay olmuş" sözünün təhrif olunmuş forması olub, dialekt variantıdır. Eyni zamanda fars dilində "rüsvayçılıq, biabırçılıq" mənasında bədnami sözü də işlənir. Klassiklərimizin əsərlərində də bədnam sözü geniş şəkildə işlənməmişdir:

I.Nasimiddə:

Rindü qəllaşəm, mənə zahid demə, ey müttəqi,
Ləübalı aşıqi əlomda bədnam eyləmə! [18, s. 59]

"Dastani-Əhməd Harami"də:

Hərami öncə, arduca Güləndam
Qılınc əldə dutub gedər o bədnam [8, s. 105].

Buybut. Şahbuz şivələrində bu söz "qılınc" mənasında qeydə alınmışdır. Məs.: – Məroglu də'r kin, mən soni belə Çanibəlo aparammamam, də'llər ögürmüyv gətirip. Mən gərəx' davı eliyəm, adam öldürəm, aparam. Onnan sora çəxd'i beybutunu, bidha cumdu üsdərinə (Daylaqlı). Bu söz fars dilindən əlümna söz olub, həmin dilə bəhdub variantında "1. sağalma, yaxşılaşma, sağlam, vücudu möhkəm; 2. xəncərin bir növü –

qalın tiyəli, iri bıçaq" mənalarında işlənir [20, s. 29]. B.Əhmədovun fikrinə, beh fars dilində yaxşı deməkdir, bud isə budon (olmaq) mənası ilə bağlıdır və behbud "yaxşılaşmaq" mənası verir [12, s. 42]. Qeyd edək ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində də bu sözə fars dilinə ifadə etdiyi ilk mənasında, yəni "sağlamlıq" mənasında rast gəldik:

M.Füzulidə:

Çareyi-behbudimi sordum müalicədən, dedi:

Dərd, dərdi-əşqdür, mümkün degil sihat sana [15, s. 54].

M.Füzulinin ana dilində yazdığı "Divan"ınm lüğətində də behbud "sağlıq, səhəht" kimi izah olunmuşdur [15, s. 383].

Bu söz fars dilində uzun saitlə behbu-d şəklindədir. İ.Tahirov yazır ki, fars dilində a, i, u saitləri həmişə uzun tələffüz olunur. Lakin türkibində həmin saitlər olan sözlər Azərbaycan dilində və dialekt, şivələrində öz uzunluq keyfiyyətini itirirlər [24, s. 31]. Bildiyimiz kimi, uzanma hadisəsi Azərbaycan dilinə xas olan hadisə deyil. Bu, daha çox alınma sözlərdə özünü göstərir. Ona görə də başqa dillərdən söz alan zaman çox vaxt bu hadisə dilimizə keçmir.

Behbud>bebyut sözündəki h>y əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində o qədər də geniş yayılmış bir əvəzlənmə olmasa da, bu hadisəyə bir neçə sözdə rast gəlirik. Məsələn: söybat, şöyrətdi, maykəmə. d-t hadisəsi isə Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə, əsasən, sözün sonunda, lakin bəzi hallarda əvvəlində və ortasında da müşahidə edilir. Məsələn: iyit, azat, qəsit, bulut, gobut, tüşüdü, tükən, pattəşah, tifar və s. Sözün əvvəlində d səsinin t sasi ilə əvəzlənməsi türk dillərində əksəriyyətdə müşahidə olunur. Oğuz tipli türk dillərindən fərqli olaraq qıpçaq tipli türk dillərində sözün əvvəlində t səsi inkişaf etmişdir. Məsələn: Qazax dilində tis, tau, Qırğız dilində tiş, too, Tatar dilində teş, tau, Azərbaycan dilində iso diş, dağ formasında işlənir. Bu hadisə Kars ərazilərinin şivələrində də geniş yayılmış və köhnə türkcənin bölgədə qorunub saxlanmasına şərait yaratmışdır. Məs.: tiken<diken, töhdü<döktü, tidi<dikti və s. [10, s. 111].

Azərbaycan dilinin Bakı, Şəki [1, s. 45] və Dərbənd [3, s. 300] dialektlərində bu söz bebyut formasında, Şuşada isə behbidi variantında "qatlanmayan iri bıçaq" [1, s. 40] mənasında işlənir.

Barni. Daha çox Ordubad rayonunda "kiçik dolça və ya kiçik səhəng" mənasında işlənir. – Bərnini düzərdix tağlara (Tivi). Naxçıvan ərazisində qədimdən bəri dülənçuluq sənəti yayılmışdır. Barni də bu sənətin bir nümunəsidir. Bəzi yerlərdə bu söz bəsdə variantında da işlənir. "Gildən hazırlanan və məişətdə geniş işlənən bu qəb səhəngə nisbətən kiçik olub, quruluşu etibarilə də ondan fərqlənir. Barni dar boğazlı, kiçik qulpudur. Onun ağzı möhkəm tıxacda bağlanır və suyu çox sərın saxlayır. Keçmiş zamanlarda əkinçiliklə məşğul olan yerli əhalinin əksəriyyətinin bərnisi var idi. Yüngül və rahat olduğu üçün qulpuna ip bağlayıb yarılarında gəzdirdirdilər. Xüsusilə, biçinə, xırmana, bostana işləməyə gedən kəndlilər bərnindən çox istifadə edirdilər. Günün on qızmar vaxtında işləyəndən sonra onun suyundan içib sorinləndirilə" [25, s. 43]. Bu söz mənşəcə fars sözüdür. Fars dilində bəst/bəsta "bağlı, bağlanmış" deməkdir. Bu da yaqın ki, bərninin də ağzının bağlı saxlanması ilə bağlıdır. Çünki onun isti yay günlərində suyu sərın saxlamasının sirri məhz ağzının ipi bağli olmasındadır. Bu söz Şərqi Abseron şivələrində bastı [25, s. 43], Qərbi Azərbaycan [5, s. 66] və Lankəran [1, s. 48] şivələrində bəsdə, Dərbənd dialektində bastı/bəsdə [3, s. 301], Meğri şivələrində bəsdə// basdı [13, s. 420] variantında eyni mənada işlənir. Digər türk dillərində bu leksik vahidə rast gəlmirik. Bu sözün mənşəyi haqqında başqa bir maraqlı fikir də V.Q.Yeqorov tərəfindən irəli sürülmüşdür: "Fin dilində bu sözə pureniy, udmurt dilində barnə "balaca

su qabı", komi dilində burnya "iri su qabı" mənalarında rast gəlirik. V.Q.Yeqorova görə bu söz dilimizə udmurt dilindən də keçə bilər" [26, s. 59].

Dübara/dübara. Həm fars dilində, həm də Naxçıvan dialekt və şivələrində bu söz "ikinci dəfə, təkrar" mənasında işlənir. Du//do fars dilində "iki", bara isə "dəfə" deməkdir [12, s. 92]. Farsçada bu söz dəfəyə kimi işlənir və mürəkkəb sözdür. Bizdə isə bu söz sadə sözdür və tərkib hissələrinə ayrılır. Naxçıvan dialekt və şivələrində daha çox dübara variantında müşahidə edilir: – Yazx kişi gün hələm çürtməmişdən bi di dübara gəlmişdi kəndə ki, cəməhəti aparəsın xərmmə (Biləv). – Per-pencəri tokənnən səhrə bi də qeydid dübara eti cəx'liyyir' ki, kifdə açılmasın (Payız). Bakı dialektində də dübara "təkrar" mənasında qeydə alınmışdır [22, s. 192]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində həm ədəbi dil, həm də dialekt soviyyəsinə fars dilindən keçən dü ünsürü ilə başlayan bir sıra sözlər vardır ki, bu sözlər hamısı "iki, qoşa" semantikasi daşıyır. Burada həm də ə>a hadisəsi baş vermişdir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində imarət<imarət, lələ<lələ, bafa<vəfa kimi sözlərdə bu hadisəyə rast gəlirik və bu, özünü daha çox ərəb-fars dillərindən keçən sözlərdə göstərir. Bu hadisə söz köklərindən başqa şəkilçilərdə də, əsasən, Ordubad dialektində və Culfa rayonunun bəzi kəndlilərində özünü göstərir: gəlməx<gəlmək, işdiyəcəx<işləyəcək və s. Eyni hal Cənubi Azərbaycanda da müşahidə olunur.

Bədi ədəbiyyatda da dübara sözü işlənmişdir:

Biri yazır ki: müsəlman qalib cəhəlat içində;

Biri deyir: boğulur qızları səfalət içində.

Yazır bir ayrıntı: millət olur zəlalət içində.

Hələ "Babayi-Əmir" də çıxıb bu hələt içində,

Edə bu xalq gününü qara dübara-səbarə,

Verir müsəlmanə yüz macərə dübara-səbarə [6, s. 80].

Dübara parələnin lələnin giribən,

O sərvimin yolu, guya ki, lələzərə düşüb [16, s. 118].

Gavahn. Naxçıvanın Şahbuz və Şərr şivələrində "kotanın və ya xışın torpağı qazan iti ucu" mənasında işlənir: – Gavahn kotanda olur, üçü iti olur, torpağı qazılar onnan (Biçənək). Ordubad dialektində isə əkin prosesində həmin kotanın və ya xışın ucunu oymək üçün istifadə edilən alətə gavax deyirlər. Gavahn mənşəcə fars sözü olub əslilə gavahəndir və hərfi mənəsi isə "öküz demiri" deməkdir [12, s. 110]. Ümumiyyətlə, gav sözü farsca "imək, öküz" deməkdir. Göründüyü kimi, ahəng qanunu pozulduğu üçün dialekt və şivələrində bu söz dilimizə tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmış, nəticədə ə>a və ə>i səs əvəzlənmələri baş vermişdir. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində gav sözünün "quyruq" mənəsi da var [3, s. 320].

Pərsəng. "Danışarkən sözsə diqqət edilməməsi, yersiz danışmaq" mənasında Naxçıvan dialektində işlənir: – Musanın çox sandıyın pərsəngi yoxdu ha, bi də baxdın söydü (Babək). – Səhnənin ağzı:n pərsəngi yoxdu, na gəldi tükür eşiyə (Naxçıvan).

Mənşəcə fars sözü olan pərsəng əslində parə və səng sözlərindən əmələ gəlib, "daş parçası" deməkdir. Fars dilində "1. tərəzinin gözəlirni tarazlaşdırmaq üçün qoyulan daş; 2. əhəmiyyət, ağırlıq; 3. danışarkən söz arasında yerli-yersiz deyilən söz" mənaları var [20, s. 140]. Zənnimizcə, bu sözün Naxçıvan dialekt və şivələrindəki mənəsi onun farscadakı birinci mənəsi ilə daha yaxındır. Çünki burada həmin söz daha çox "danışarkən dediyinə diqqət etməyən, ağzının danışğını bilməyən, sözlərini tarazlamayan" semantika uyğun gəlir. İ.Bayramov bu sözü Dərələyəz və Qarakilsə şivələrində pəkasəng//pərsəx' variantlarında "tərəzinə tarazlamaq üçün istifadə olunan əşya" və "dözümlü,

dəyanət" mənalarda qeydə almışdır [5, s. 305]. Dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrində isə bu sözə rast gəlmədik. Klassiklərimizin əsərlərində də bu sözə qeyd olunan mənalarda rast gəlirik:

Bir möbədi taraziya qoyub, axtarsam taraz,

Luka oğlu Qosta onun yaqın pərsəngi olmaz [23, s. 258].

Sərgədan. Naxçıvan dialekt və şivələrində, xüsusən də Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə sərgədan "avara, işi-gücü olmayan, boş-bekar gözən" mənasında işlənir: – Getdi işdən də çıxdı, indi pütün günü avara-sərgədan gəzir (Naxçıvan). – Kişi xəyalağı naqədən sərgədan gəzəcəx', gərax' bir işin qurpunnan tuta da (Xəlillli). Qeyd edək ki, bu söz daha çox təxminən özü ilə eyni mənanı daşıyan avara sözü ilə birlikdə avara-sərgədan şəklində işlənir. Bu söz mənsəçə fərs sözü olub həmin dildə sərgədan şəklində "avara, sarsəri" mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində bu söz səryandar/səryəndər variantında yenə də "boş-bekar, avara, işsiz" mənasında qeydə alınmışdır [2, s. 486]. Göründüyü kimi, fərs dilində alınma prosesində burada səs düşmə mühadisəsi baş vermişdir ki, Naxçıvan dialekt və şivələri üçün bu hadisə – söz ortasından r, l, n, y, h, d səslərinin düşməsi xarakterik hal sayılır. Bu, həm alınma sözlərdə, həm də öz sözlərimizdə özünü göstərir: boşdu<borclu, məş <mərc, atda <altda, öşdü <öldü, kür<künc, irax<rəng, də.ndə <dəyəndə, ta <daha, vəşi<vəşi, mökam<mölkəm, pənr<pəndir.

Sərkər. Farsca iki sözlün – sər "başçı, rais", kar "1. iş, peşə; 2. fayda, qazanc" [14, s. 273; 552] birləşməsindən əmələ gələn bu vahid Naxçıvanın Şahbuz şivələrində sadə söz kimi işlənərək "keçmişdə varlıların sürüsünə cavabdeh olan şəxs, baş çoban" mənası ifadə edir. – Sərkər gəşmişdə vəriydi, ağa-n sürüsünü otarırdı, indi ta hərə öz heyvanına ancax ki baxır (Gömrür). Bəzi mənbələrdə bu söz "satmaq üçün çoxlu sayda mal-heyvanı saxlayan adam" mənasında da qeydə alınmışdır. Dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilir ki, sosial həyatın dəyişməsi ilə əlaqədar bəzi əşya və hadisə adları da dövrə bağlı köhnələr və dilin passiv fonduna keçir. Belə sözlər tarixizmlər adlanır ki, sərkər də belə sözlərdəndir [17, s. 139]. M.Ə.Sabir də şeirlərində birində yazır:

Sən piri-cəhəndidasən, ey Seyyidi-sərkər,

Məndən çək alın, eyləğlin piri ilə rəftar! [21, s. 42].

Azərbaycanın Samux rayonunda Sərkər adı kənd də vardır. Azərbaycan dilinin Gəncə, Quba, Şamaxı şivələrində sərkər, Qazaxda sərkər [2, s. 485], Dərbənd dialektində sarqar [2, s. 474] "baş çoban" mənasında qeydə alınmışdır. Sərkər sözü bu mənə ilə yanaşı Şəmkir şivələrində "saxlamaq üçün başqalarına verilən mal", Şəki dialektində isə "azərbaycanlıların ləzgi kişilərə verdiyi ad" [2, s. 485] mənasında da qeydə alınmışdır.

Tünəka. Fərs dilində bu sözün qədimdən bəri müxtəlif dövrlərdə tanuka, tanu, tanuk, bu gün isə tonok; tacik dilində tünük, talış dilində tonik variantlarında "nazik, zərif, arıq" semantikasi var [24, s. 71]. Naxçıvanda tənəkə sözü tünəkə fonetik variantında "nazik, keyfiyyətsiz" mənasında işlənir: – Bi dənə tünəkə üzük' almışdı qaynəmmən, o'n da xora tutdu aldı (Kültüs). – Qazan elə bilginən ki, tünəkədi, əl dayməmiş əzilir (Culfə). Qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatında tənəkə leksik vahidinə ikili yanaşma mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu sözün alınma söz olduğu fikri ilə razılaşmış və onun türk mənşəli olduğunu göstərirlər. B.Əhmədov yazır: Nazik dəmir təbəqəsinə tənəkə deyirik. Bəzi türk dillərində pul sikkəsinə də tənəkə deyilib. Bu gün Qazaxıstanın pul vahidi tənəkədir. Tənəkə vaxtilə XIV əsrdə Əmir Teymur tərəfindən buraxılmış pul vahidinin də adı idi. Sözün qədim mənası "dəmir" demək olub. Rus dilində işlədiən "деньги" kəlməsi də bu sözlə bağlıdır [12, s. 248]. Çuvaş dilində tenke, uyğur dilində

tanqa, özbək dilində tanqa, başqurd dilində tənka "qızıl və ya gümüş manat" mənasında işlənir [11, s. 242]. "Morfoloji quruluşuna görə qədim türk sözlərində oxşadığına görə bu söz İrən mənşəli hesab etmək olmaz" [4, s. 80]. Deyilən fikirləri ümumiləşdirərək bizim də gəldiyimiz qanaz bəndən ibarətdir ki, bu sözün həm qədim, həm də müasir İrən dillərində geniş şəkildə işlənməsi onun fərs mənşəli olduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu vahidə rast gəlirik. Xudat şivələrində bu söz tünəg şəklində "zəif, arıq heyvan", Çəmbərk, Mingəçevir, Ucar şivələrində tünəkə, Borçalı şivələrində tünəki "avam, anlamaz", Hamamı şivələrində tünəkə "yabanı ağac növü", Qazax dialektində tünəkə variantında "yaddaşsız", Qarakilso şivələrində tünəki "nazik" mənasında işlənməkdədir [2, s. 586]. Bakı dialektində tünük "nazik" mənasında qeydə alınmışdır [22, s. 214]. Göründüyü kimi, göstərilən bölgələrdə müxtəlif fonetik variant və semantik çalar yaradan bu vahid ümumilikdə ifadə etdiyi "nazik, keyfiyyətsiz, çox da yaxşı olmayan" mənasını qoruyub saxlayır. İ.Tahirov yazır: Dialekt və şivələrində bu sözün müxtəlif fonetik variantları onun üçün mənbə dilin eyni olmadığına əyani sübutdur. Görünür, həmin sözlər dialekt və şivələrində keçməsi mümkün olan mənbə dillərdən yalnız "nazik" mənası alınmışdır. Onun dialektlərimizdə rast gəlinən digər mənə çalarları isə Azərbaycan dili mühitində qazanılmış və bilavasitə "nazik" mənası ilə bağlıdır [24, s. 70]. Xalq arasında tünəkə qadın ifadəsi də vardır ki, bu da "az danışan, yatağan, heç kimin anlaya bilmədiyi insan" deməkdir.

Türk dilinin dialektlərində də bu söz işlənir. Tokat ağzılarında tənükə [7, s. 264], Diyarbakır ağzılarında isə teneke [9, s. 171] variantında "nazik və asanlıqla ayılı bilən maldən hazırlanan əşya, konserv qutusu" mənasında rast gəldik.

Hər bir dil özünün inkişafı dövründə başqa dillərlə əlaqədə olaraq ondan müəyyən sözlər alır, eyni zamanda özə də ona təsir göstərərək müəyyən sözlər verir. Bəzi dillərdə alınma sözlər çox, bəzilərində isə daha az olur. Lakin alınma sözlərin varlığı dilin müstəqilliyini inkar etmir və onun təsir qüvvəsini azaltmır. Bundan başqa həyatımızda, məişətimizdə gedən təkamül, elm və texnikanın inkişafı da dilə öz təsirini göstərir və noticada dilə müəyyən sözlər daxil olur ki, bu da dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Eyni sözləri dialekt və şivələrində lüğət tərkibi haqqında da demək olar.

Naxçıvan dialekt və şivələrində özünəməxsus spesifik leksik layna ad topladığımız dil materiallarını təhlil etməklə, orada ki alınmaların xarakterik xüsusiyyətlərini göstərək, dialektdəki, dilimizin digər dialekt və şivələrindəki, o cümlədən alındığı dildəki semantikasını müəyyənləşdirmək dil tariximizin öyrənilməsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c., Ankara, 1999, 374 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cildə, II c., Ankara, 2003, 279 s.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
4. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan şivələri adı haqqında // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s. 73-83.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrindən leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 440 s.
6. Cabbarlı C. Əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
7. Cəfəroğlu A. Sivas və Tokat illəri ağzılarından toplanmalar. Ankara: Ankara Universiteti Basmevi, 1994, 273 s.
8. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
9. Erten M. Diyarbakır ağzı. Ankara: Semih Ofset, 1994, 175 s.

10. Ercilasun A. Kars ili ağzıları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 2002, 386 s.
11. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964, 356 с.
12. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, müləhizələr. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
13. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Məğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
14. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı: Elm, 1966, 1036 s.
15. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
16. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
17. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.
18. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, 336 s.
19. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 452 s.
20. Məzəmlı F.İ. Azərbaycan dilində fars sözləri lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 200 s.
21. Sabir M.Ə. Hophopnma: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
22. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1949, 250 s.
23. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 672 s.
24. Tahirəv İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.
25. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Elm, 2001, 167 s.
26. Zeynalov M.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində məişət leksikası: Filol. elm. nam. ... diss. Bakı, 1982, 138 s.

Нурай Алиева

СЛОВА, ПОЗАЙМСТВОВАННЫЕ ИЗ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА В ЛЕКСИКОНЕ НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ

В статье показывается, что сильное влияние персидского языка за долгие годы оставило следы на словарном составе диалектов и наречий, из арабского языка сюда были позаимствованы многие слова. Основными качествами вошедших в словарный состав наших диалектов и говоров, в том числе и в Нахчыванский диалект, слов арабского и персидского происхождения является то, что они смешались с нашими словами, приспособились к нашим правилам произношения и получили гражданство в нашем языке. Порой бывает очень сложно отличить их от наших национальных слов. Словарный состав диалектов и говоров в отличие от литературного языка является более консервативным. Поэтому здесь заимствованных слов в сравнении с литературным языком очень мало.

Ключевые слова: диалекты и говоры, лексикон, слова позаимствованные с других языков, персидские слова.

Nuray Aliyeva

WORDS BORROWED FROM THE PERSIAN LANGUAGE IN THE LEXICON OF NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS

The article shows that the strong influence of the Persian language for many years left traces on the vocabulary of dialects and accents, from the Persian language many words were borrowed here. The main qualities included in the vocabulary of our dialects and accents, including the Nakhchivan dialect of words of Arabic and Persian origin, is that they mingled with our words, adapted to our rules of pronunciation and acquired citizenship in our language. Sometimes it is very difficult to distinguish them from our national words. The vocabulary of dialects and accents, in contrast to the literary language, is more conservative. Therefore, here borrowed words in comparison with the literary language is very small.

Keywords: dialect and accent, dictionary content, words from other languages, persian words.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)